

Ιώ Μανωλέσσου
Ακαδημία Αθηνών
Γεωργία Κατσούδα
Ακαδημία Αθηνών

TO BE CONTINUED....: Ο ΝΕΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

Με αφορμή την πρόσφατη έκδοση του 7α τόμου του *Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων (ΙΛΝΕ)*, καθώς και της επικείμενης έκδοσης του τόμου 7β, η παρούσα εργασία συζητά θεωρητικά, μεθοδολογικά και πρακτικά ζητήματα που ανακύπτουν από τη διαδικασία συντάξεως, όπως: α) το μείζον θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα της ληματογράφησης σε περίπτωση διαλεκτικών λημμάτων που άλλοτε απαντούν και άλλοτε όχι στην Κοινή Νέα Ελληνική, με παραλλαγμένη μορφή και σημασία, β) τη χρονολόγηση της πρώτης εμφάνισης λέξεων, τύπων και σημασιών κατά τα πρότυπα της διεθνούς ιστορικής λεξικογραφίας και τη λειτουργία του ΙΛΝΕ ως «γλωσσικού ληξιαρχείου» της Νέας Ελληνικής γ) τη μεγάλη σημασία της πρωτογενούς έρευνας (τόσο σε διαχρονικές όσο και σε συγχρονικές πηγές) και δ) την πρόκληση της αξιοποίησης νέων τεχνολογιών στην ιστορική και διαλεκτική λεξικογραφία.

Λέξεις-κλειδιά: Διαλεκτολογία, Ετυμολογία, Ιστορικό Λεξικό, Ιστορική λεξικογραφία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με αφορμή την πρόσφατη έκδοση του πρώτου τεύχους του 7ου τόμου του *Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων (ΙΛΝΕ)*, αλλά και με την επικείμενη έκδοση του 2ου τεύχους του, στο παρόν άρθρο θα συζητηθούν ορισμένα θεωρητικά, μεθοδολογικά και πρακτικά ζητήματα που ανακύπτουν από τη διαδικασία συντάξεως. Ο νέος τόμος του ΙΛΝΕ εντάσσεται στη γενικότερη πορεία επανεκκίνησης και εκσυγχρονισμού του μεγαλύτερου λεξικογραφικού προγράμματος στην Ελλάδα (βλ. Bassea-

Bezantakou & Manolessou 2013· Κατσούδα 2016· Μανωλέσσου 2016· Manolessou & Katsouda 2021). Τα δύο τεύχη του τόμου περιλαμβάνουν μαζί περίπου 4.000 λήμματα, και ολοκληρώνουν την επεξεργασία του γράμματος Δ. Τα υπό εξέταση θέματα είναι τα ακόλουθα:

α) το μεγάλο θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα της ληματογράφησης σε περίπτωση διαλεκτικών λημμάτων που άλλοτε απαντούν και άλλοτε όχι στην Κοινή Νέα Ελληνική (NEK), με παραλλαγμένη μορφή και σημασία (π.χ. *δίκτυο-δίχτυ, διώκω-διώχνω, δουλεία-δουλειά*)

β) η χρονολόγηση της πρώτης εμφάνισης λέξεων, τύπων και σημασιών, κατά τα πρότυπα της διεθνούς ιστορικής λεξικογραφίας (βλ. ενδεικτικά Reichmann 2012), η οποία δεν προσφέρεται, για τη Νέα Ελληνική, από κανένα άλλο λεξικογραφικό έργο, καθώς και η λειτουργία του *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.) ως «γλωσσικού ληξιαρχείου» της Νέας Ελληνικής (π.χ. πρώτη εμφάνιση νεολογισμών όπως *διαστημόπλοιο, δισκοθήκη, διφθερίτιδα, δισεκατομμύριο*)

γ) η μεγάλη σημασία της πρωτογενούς έρευνας (τόσο σε διαχρονικές όσο και σε συγχρονικές πηγές) για την επιτυχή ετυμολόγηση κοινών και διαλεκτικών λέξεων (π.χ. *διαρμίζω, διμικατόνι, διοξείδιο*)

δ) η πρόκληση της αξιοποίησης νέων τεχνολογιών στην ιστορική και διαλεκτική λεξικογραφία (σώματα κειμένων, ψηφιοποίηση αρχείων, web-as corpus κ.λπ.)

Καταδεικνύεται ότι τα ζητήματα αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν επιτυχώς όταν έχει αναπτυχθεί σαφής και αναλυτική μεθοδολογία, η οποία εφαρμόζεται με συνέπεια, και όταν λαμβάνεται συστηματικά υπόψη η σύγχρονη διεθνής λεξικογραφική πρακτική αντίστοιχων μεγάλων λεξικογραφικών προγραμμάτων.

2. ΛΗΜΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Το *ΙΛΝΕ* ως ιστορικό λεξικό οφείλει να αντιμετωπίζει τη ληματογράφηση με τρόπο ελαφρά διαφορετικό από ό,τι τα μείζονα λεξικά της NEK, καθώς εξ ορισμού βασική οργανωτική του αρχή είναι η ιστορία των λέξεων, η πορεία τους στον άξονα της διαχρονίας (για τη στοχοθεσία του *ΙΛΝΕ*, βλ. Μανωλέσσου 2016). Έτσι, εκεί που τα γνωστά μεγάλα λεξικά δημιουργούν χωριστά λήμματα για λέξεις ίδιας ετυμολογίας (με κυμαινόμενες επιλογές) βασιζόμενα κυρίως στο σημασιολογικό κριτήριο, το *ΙΛΝΕ* τα συνεξετάζει, στηριζόμενο κυρίως στο ετυμολογικό κριτήριο. Για παράδειγμα, όλα τα νεοελληνικά λεξικά διακρίνουν λήμματα *άωρος-άγουρος*, το *ΛΚΝ* (1998) και το *ΧΛΝΓ* (2014) διασπούν σε δύο λήμματα τις λέξεις *βία-βιά*, ενώ μια ακραία περίπτωση αποτελεί η επιλογή του *ΛΚΝ* (1998) να συντάξει τρία λήμματα: *διατάζω, διατάσσω 1* και *διατάσσω 2*. Το ζήτημα αφορά τα λεγόμενα ετυμολογικά-σημασιολογικά ζεύγη (βλ. ενδεικτικά Σετάτος 1969), των οποίων ο ορισμός είναι κατά τη γνώμη μας αρκετά προβληματικός,

και στον οποίο θα επανέλθουμε με αναλυτική πραγμάτευση σε μελλοντική μελέτη. Η ασυμφωνία των μεγάλων λεξικών ως προς την αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων ετυμολογικών ζευγών καταδεικνύει την ανάγκη διατύπωσης σαφών μεθοδολογικών λεξικογραφικών αρχών λημματογράφησης.

Το θέμα αντιμετωπίζεται στο *ΙΛΝΕ* στο άρθρο 21 του *Νέου Κανονισμού Συντάξεως* (2012), όπου τα κριτήρια λημματογράφησης ιεραρχούνται σαφώς: η προτεραιότητα δίδεται στο ετυμολογικό κριτήριο, το οποίο απαιτεί τη συνεξέταση λεξικών τύπων όταν αυτοί έχουν την ίδια ετυμολογική προέλευση, και αντίθετα απαιτεί χωριστή πραγμάτευση όταν οι δύο αυτοί λεξικοί τύποι απαντούν αμφότεροι στη ΝΕΚ με παγιωμένη διαφορά στη σημασία. Έτσι, είναι δεδομένο ότι τύποι όπως *δίχτυ* (ενν. του ψαρέματος) και *δίκτυο* (ενν. τηλεπικοινωνιών, πληροφοριοδοτών κλπ.), *διώκω* (έναν καταζητούμενο) και *διώχνω* (κάποιον από το σπίτι) οφείλουν να αποτελούν χωριστά λήμματα. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τις περιπτώσεις *διατάσσω* και *διατάζω*, καθώς και οι δύο τύποι έχουν στη ΝΕΚ την ίδια σημασία (αυτή της διαταγής), ασχέτως εάν ο ένας ανήκει σε ένα ανώτερο επίπεδο χρήσεως. Θεωρούμε ότι η συνεξέταση όλων των τύπων και σημασιών αυτής της λέξης αποδίδει πληρέστερα την ιστορία της και διαφωτίζει γενικότερα τον τρόπο που πραγματώνονται οι φωνητικές, μορφολογικές και σημασιολογικές μεταβολές.

Βέβαια, μια παράμετρος που μόνο το *ΙΛΝΕ* οφείλει να λάβει υπόψη του, εν αντιθέσει προς τα λεξικά της ΝΕΚ, είναι οι διαλεκτικές μαρτυρίες, καθώς οι νεοελληνικές διαλεκτικές ποικιλίες εμφανίζουν συχνά «αρχαιότερες» μορφές με τη νεωτερική σημασία και το αντίστροφο (θα δοθούν παραδείγματα παρακάτω). Σύμφωνα με τις καταγεγραμμένες σημασίες του ρήματος του *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.: λ. *διατάσσω*), ο τύπος *διατάσσω* έχει τη σημασία ‘δίνω διαταγές’ ή ‘παραγγέλνω’ στις νεοελληνικές διαλέκτους, χωρίς τη χροιά «λογιότητας» ή «ανώτερου επιπέδου», όπως φαίνεται και από τα παρακάτω παραδείγματα από το σχετικό λήμμα (βλ. 1α-1β):

(1α)	<i>Διατάσ-σω 'γιώ την γάτ-τα μ-μου, τῷ η κάτ-τα τα κατ-τούδκια της</i>	‘δίνω διαταγές εγώ στη γάτα μου κι η γάτα στα γατάκια’	(Κύπρος)
(1β)	<i>Το γκαφεζή δόγιατά-σου σουμάδαν ḡι αργιλέ</i>	‘δίνω παραγγελία στον καφετζή να μου φέρει σουμάδα και ναργιλέ’	(Κως)

Αλλά και στη ΝΕΚ βρίσκουμε τον τύπο αυτό σε εντελώς «δημώδη» συμφραζόμενα ανεπίσημου λόγου, π.χ. το παράθεμα από το ευθυμογράφημα του Ψαθά *Η Θέμις έχει κέφια*:

(1γ)	Διέτασσε ουζάκια για την όρεξη	(Ψαθ. Θέμ. κέφ., σ. 57)
------	--------------------------------	-------------------------

Επιπροσθέτως, πρέπει να σημειωθεί ότι ο μεταπλασμός ρημάτων -άσσω σε -άζω είναι συστηματικός στην ιστορία της νεότερης ελληνικής γλώσσας (Κατσούδα 2007: 119–126), δημιουργώντας πολυτυπία και σε επίπεδο κοινής και σε επίπεδο διαλέκτων, γεγονός που συνεπικουρεί στον ενιαίο τρόπο λεξικογραφικής τους αντιμετώπισης. Για παράδειγμα, στον ίδιο τόμο του *ΙΛΝΕ* το ρήμα *διαλλάσσω* και όλη η διατοπική τυπολογική ποικιλία σε -σσω/-σσου συνεξετάστηκαν μαζί με τον τύπο *διαλλάζω* υπό κοινό λήμμα (*ΙΛΝΕ* 1933 κ.εξ.: λ. *διαλλάζω*).

Κατά τη λεξικογραφική πρακτική, ωστόσο, γεγονός αποτελεί ότι η ενδεδειγμένη έρευνα σε σώματα κειμένων που πραγματοποιεί το *ΙΛΝΕ* οδηγεί σε προβληματισμό για τον κανόνα που προβλέπει ξεχωριστή λημματογράφηση, ακόμα και όταν έχει γίνει διάσπαση σε δύο λήμματα λόγω διαφορετικής σημασίας. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της προαναφερθείσας λέξης *δίχτυ*, κανένα μείζον λεξικό της ΝΕΚ δεν καταγράφει τη σημασία ‘δίκτυο’. Αντιθέτως, το *ΙΛΝΕ*, βασισμένο σε εκτεταμένη πρωτογενή έρευνα σε πηγές και σώματα κειμένων, διαθέτει επιπλέον δεδομένα που εγγυώνται την πληρότητα του λήμματος. Ενδεικτικά για τη δεύτερη αυτή σημασία είναι τα αποδελτιωθέντα παραδείγματα από το έργο του Πετσάλη-Διομήδη *Ελληνικός Όρθρος* (2α) ή από το έργο *Πανθέοι* (2β) του Αθανασιάδη:

(2α)	Ένα δίχτυ από στενοσόκακα στρεβλά και μπερδεμένα ριγμένο στη θάλασσα	(Πετσάλ. Έλλ. ὄρθρ. Α', σ. 268)
(2β)	Εἴτανε ψηλόκορμη, μ' ἓνα δίχτυ ρυτίδες στὸ στενὸ τῆς πρόσωπο	(Αθανασιάδ. Πανθ. Β', σ. 65)

Αντίστροφη περίπτωση από το *διατάζω-διατάσσω* αποτελεί το ρήμα *διώχνω* (*ΙΛΝΕ* 1933 κ.εξ.: λ. *διώχνω*). Στο συγκεκριμένο λήμμα η συνεξέταση των διαλεκτικών δεδομένων οδηγεί στον εντοπισμό περιπτώσεων όπου η αρχική -αρχαία- σημασία εκφράζεται με τον νεωτερικό τύπο στις διαλέκτους, όπως φαίνεται από τα παρακάτω διαλεκτικά παραδείγματα (3α-3β):

(3α)	Η κάτα που γεννήσει ποντικό διώχνει	‘η γάτα απ’ όταν γεννηθεί, ποντικούς κυνηγάει’	(Βιθυνία)
(3β)	Ανοίξτε με να εμβαίνω, Τούρκοι διώχν’νε με	‘ανοίξτε μου να μπω, οι Τούρκοι με κυνηγούν’	(από άσμα, Πόντος)

Σε αυτή την περίπτωση το *ΙΛΝΕ*, βάσει των δεδομένων του, εκτός από τη σημασία ‘αποπέμπω, εξαναγκάζω κάποιον να εγκαταλείψει έναν χώρο’, προσέθεσε στο λήμμα *διώχνω* και τη σημασία ‘κυνηγώ’, την οποία σύμφωνα με τα λεξικά της ΝΕΚ έχει αποκλειστικά το λήμμα *διώκω*.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι ο όγκος της λεξικογραφικής ύλης που έχει να αντιμετωπίσει το *ΙΛΝΕ* απαιτεί σαφή κριτήρια για τον χειρισμό της, πάντα στο πλαίσιο της προσπάθειας να υπηρετηθεί ο απώτερος στόχος του Λεξικού, που είναι η ιστορική διερεύνηση των λέξεων. Η στοχοθεσία αυτή, όπως έχει συχνά τεκμηριωθεί (βλ. ενδεικτικά Μανωλέσσου 2016), δεν καλύπτεται από κανένα άλλο ελληνικό λεξικογραφικό εγχείρημα.

Σχετικά με το ζήτημα των ετυμολογικών ζευγών, οφείλει να γίνει μια ακόμη μεθοδολογική παρατήρηση: η νεοελληνική λεξικογραφία αντιμετωπίζει ως ετυμολογικά-σημασιολογικά ζεύγη αποτελούμενα από λέξεις τις οποίες λημματογραφεί χωριστά, ακόμα και περιπτώσεις όπως *βηξ* και *βήχας* ή *αήρ* και *αέρας*. Όμως, κατά τη θεωρητική και εφαρμοσμένη άποψη του *ΙΛΝΕ*, εντελώς αρχαίοι τύποι που απαντούν μόνο σε φράσεις ή σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, όπως λόγου χάριν στην εκκλησιαστική γλώσσα, δεν έχουν καμία θέση μέσα σε ένα λεξικό της ΝΕΚ, ούτε ως χωριστά λήμματα ούτε ως τύποι μιας λέξης (π.χ. *αήρ*, *βήξ*, *όδοός*). Πρόκειται για λεξιλογικά απολιθώματα που δεν ανήκουν καθ' οιονδήποτε τρόπο στη λεξικογραφητέα ύλη ενός λεξικού της ΝΕΚ ως λήμματα. Όπως ακριβώς στη φράση *δόξα πατρί* θα ήταν παράλογο να θεωρηθεί το *πατρί* ως τύπος του λήμματος *πατέρας*, αναλόγως και στη φράση *απορία ψάλτου βηξ* ο τύπος *βηξ* δεν αποτελεί συγχρονικώς τύπο του λήμματος *βήχας*, όπως αντιμετωπίζεται από όλα τα λεξικά της ΝΕΚ. Αν και η φράση ανήκει στο κοινό νεοελληνικό λεξιλόγιο, η λέξη *βηξ* πρέπει να εξετάζεται αποκλειστικά από λεξικά της Αρχαίας Ελληνικής: η λεξικογραφική αντιμετώπιση της φράσης στα λεξικά της ΝΕΚ πρέπει να γίνεται (όπως πράττει το *ΙΛΝΕ*), όχι σε χωριστό λήμμα με την αρχαία μορφή της λέξης (*βηξ*), ούτε καν σε λήμμα με τη νεοελληνική μορφή της λέξης (*βήχας*), αλλά στο λήμμα κάποιας άλλης λέξης της φράσης, η οποία να ανήκει κανονικά στη ΝΕΚ (εν προκειμένω *απορία*).

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Όπως προαναφέρθηκε (βλ. Μανωλέσσου 2016· Manolessou & Katsouda 2021), το *ΙΛΝΕ* έχει ως βασικό του στόχο την πλήρη, κατά το δυνατόν, ιστορική διερεύνηση του νεοελληνικού λεξιλογίου. Στα πλαίσια της διερεύνησης αυτής, καλείται, μεταξύ άλλων, να εντοπίσει και τη χρονολογία πρώτης εμφάνισης νεότερου λεξιλογίου, να λειτουργήσει δηλαδή, κατά τον ευφυή χαρακτηρισμό του Ν. Σαραντάκου, ως το «γλωσσικό ληξιαρχείο» της νέας ελληνικής (Σαραντάκος 2009: 10).

Για παράδειγμα, σε όλα τα λεξικά της ΝΕΚ δύναται να βρει ο χρήστης τη σημασία της λέξης *διαστημόπλοιο*: παρομοίως, σχεδόν όλα επισημαίνουν ότι πρόκειται για μεταφραστικό δάνειο από το αγγλικό *spaceship*. Μόνο όμως στο *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.: λ. *διαστημόπλοιο*) θα πληροφορηθεί τότε η λέξη εντάσσεται στη λεξικογραφική παράδοση και τότε εμφανίζονται τα πρώτα παραδείγματα

σε κείμενα. Συγκεκριμένα, η λέξη *διαστημόπλοιο* εμφανίζεται κειμενικώς κατά τα τέλη της δεκαετίας του '50, ενώ η πρώτη λεξικογραφική μαρτυρία εντοπίζεται στην *Επιτομή* του Λεξικού Δημητράκου το 1970 [εσκεμμένα δεν χαρακτηρίζεται ως πρώτη λεξικογραφική μαρτυρία το λεξικό τεχνικών όρων του Χιονίδη (Chionides 1955)], διότι ως τεχνικό λεξικό δεν είναι ενδεικτικό του λεξιλογίου της ΝΕΚ).

Παρόμοιο παράδειγμα αποτελεί και η λέξη *δισκοθήκη*: όλα τα μείζονα λεξικά της ΝΕΚ εμπεριέχουν φυσικά την ερμηνεία της λέξης με τα κατάλληλα παραδείγματα. Ωστόσο, μόνο το *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.: λ. *δισκοθήκη*) επισημαίνει ότι η λέξη καταγράφεται ήδη από το 1911, και μάλιστα νωρίτερα από τους αντίστοιχους γαλλικούς και ιταλικούς τύπους, που έχουν θεωρηθεί στη νεοελληνική λεξικογραφία ως πηγές σημασιολογικού δανεισμού για τον ελληνικό όρο.

Ενίοτε το *ΙΛΝΕ* παρέχει και πιο αναλυτικές ιστορικές πληροφορίες για κάποιον νεωτερικό όρο, οι οποίες επιτρέπουν στον χρήστη να έχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τον τρόπο δημιουργίας και εισαγωγής του όρου στην ελληνική γλώσσα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το λήμμα *διφθερίτιδα* (*ΙΛΝΕ* 1933 κ.εξ.: λ. *διφθερίτιδα*), στο ετυμολογικό τμήμα του οποίου εντοπίζεται ο δημιουργός της λέξης, η πρώτη εμφάνιση της ασθένειας στην Ελλάδα, η πρώτη μαρτυρία της λέξης σε ιατρικά εγχειρίδια και, τέλος, η πρώτη καταγραφή σε νεοελληνικά λεξικά. Ο χρήστης έτσι πληροφορείται ότι η λέξη δημιουργήθηκε το 1826 στη Γαλλία, ενώ η πρώτη εμφάνιση της ασθένειας στην Ελλάδα καταγράφεται το 1854 και τέσσερα χρόνια αργότερα (1858) έχουμε την πρώτη μαρτυρία της λέξης *διφθερίτιδα* για την περιγραφή της νόσου, ενώ η λέξη εντάσσεται στη νεοελληνική λεξικογραφική παράδοση το 1883 στο λεξικό Γιανναράκη (Jannarakis 1883: λ. *Bräume*). Αντίστοιχη ιστορική ανασκόπηση παρέχεται και σε άλλα λήμματα που παρέχουν κοινολεκτούμενους επιστημονικούς όρους, όπως π.χ. στο λήμμα *διοξειδίο* (*ΙΛΝΕ* 1933 κ.εξ.: *διοξειδίο*).

Σε συνολικό επίπεδο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι πληροφορίες χρονικού εντοπισμού που παρέχει το *ΙΛΝΕ* αλλάζουν ριζικά σε πολλές περιπτώσεις τη χρονολόγηση πρώτης εμφάνισης λέξεων που παρέχεται σε άλλα λεξικά, η οποία βασιζόταν κυρίως (ρητά ή σιωπηρά) στις χρονολογίες που παρείχε το λεξικό Κουμανούδη (Κουμανούδης 1900), όπως παρατηρεί και ο Χαραλαμπίδης (2017: 281). Ενδεικτικά παρατίθεται παρακάτω ένας (μη εξαντλητικός) πίνακας με λέξεις του τόμου 7α του *ΙΛΝΕ* που έχουν αναχρονολογηθεί βάσει πληρέστερης πρωτογενούς έρευνας. Ο πίνακας περιέχει μόνο λέξεις για τις οποίες η χρονολογική απόκλιση από τη *Συναγωγή* του Κουμανούδη (1900) είναι μεγάλη ή για τις οποίες δεν υπήρχαν καθόλου πληροφορίες, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται στη *Συναγωγή*.

Λήμμα	Κουμανούδης (1900)	ΙΛΝΕ (1933 κ.εξ.)
διαλογέας	-	1865
διαπόμευση	1893	1842
διαπραγματευτικός	-	1835
διαπροσωπικός	-	1837
διαρρυθμίζω	-	1818
διασπάθιση	1886	1819
διαστρωμάτωση	-	1839
διατυμπανίζω	1896	1866
διαχειριστής	1856	1834
διαχυτικότητα	1887	1854
διεκτραγώδηση	1896	1866
διεύθυνση	1833	1809
διευκολύνω	1857	1814
διευκρινίζω	1892	1838
δίζυγο	1896	1837
δικογραφία	-	1826
διμηνία	1871	1824
διόγκωση	-	1929
διόδια	1871	1842
διοικητήριο	1856	1809
διοργανωτικός	1886	1852
διπλοθεσίτης	-	1950
διπλωμάτης	1851	1826
διπλωματία	1871	1828
διπλωματικός	1814	1798
δισεκατομμύριο	1871	1834
δισεκατομμυριούχος	1891	1859
διφασικός	-	1902
δόγης	-	1812

Η συζήτηση αυτή σε καμία περίπτωση δεν αποσκοπεί να μειώσει το μνημειώδες έργο του Κουμανούδη (1900), καθώς οι βιβλιογραφικές και τεχνικές δυνατότητες έρευνας της σημερινής εποχής δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ελάχιστα εργαλεία που ήταν διαθέσιμα στην εποχή του. Το ζητούμενο είναι να καταδειχθεί με απτά παραδείγματα ότι βασικός στόχος της νεοελληνικής λεξικογραφικής έρευνας πρέπει να είναι η ορθή χρονολόγηση των λέξεων, κατά τα πρότυπα της διεθνούς λεξικογραφίας (π.χ. *OED* (1884–1933, 1972–1989), *TLFi* κλπ.) και ότι η χρονολόγηση αυτή πρέπει να βασίζεται σε πρωτογενή έρευνα των πηγών και όχι σε μαρτυρίες άλλων λεξικών.

4. ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΕΡΕΥΝΑ

Βασική αρχή του *ΙΛΝΕ* αποτελεί η εξαντλητική έρευνα των πρωτογενών πηγών, τόσο μέσω σωμάτων κειμένων (όπως το *TLG* για την αρχαία και μεσαιωνική ελληνική και το *ΕΘΕΓ*, το *Corpus of Modern Greek* ή το *ΠΟΘΕΓ* για τη ΝΕΚ) όσο και μέσω εξέτασης όλης της διαθέσιμης σχετικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Επίσης, στην έρευνα του *ΙΛΝΕ* αξιοποιούνται και οι δυνατότητες που σήμερα πια παρέχει το διαδίκτυο και ο μεγάλος όγκος πηγών που έχουν ψηφιοποιηθεί (εφημερίδες, περιοδικά, παλαιά βιβλία κλπ.) και είναι πλέον προσβάσιμες και μηχανικά αναγνώσιμες με δυνατότητες σύνθετων αναζητήσεων.

Η έρευνα αυτή –φύσει χρονοβόρα– αποτελεί βασικό παράγοντα επιβράδυνσης της γενικότερης πορείας έκδοσης του *ΙΛΝΕ*, του οποίου η λεξικογραφική μεθοδολογία και κατά συνέπεια η ταχύτητα ολοκλήρωσης λημμάτων δεν μπορεί να συγκριθεί με τα χρονοδιαγράμματα άλλων λεξικογραφικών έργων της ΝΕΚ. Όμως, όπως καταδείχθηκε παραπάνω, είναι απολύτως απαραίτητη, καθώς μπορεί να οδηγήσει, πέραν της απλής χρονολόγησης ή αναχρονολόγησης λέξεων, και στην επίλυση ή αναθεώρηση ετυμολογικών προβλημάτων, κυρίως όσον αφορά στο διαλεκτικό λεξιλόγιο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον τόμο 7α αποτελούν τα λήμματα *διαρμίζω* και *διάργος*.

Το διαλεκτικό ρήμα *διαρμίζω* ‘τακτοποιώ, συγυρίζω’ έχει αποτελέσει για πάνω από εκατό χρόνια αντικείμενο συζήτησης για την ετυμολόγησή του, με πολλαπλές προτάσεις από διάφορους ερευνητές. Ορισμένοι το συνδέουν με τη λέξη *όρμος* (ως ‘αγκυροβόλιο’) (Χατζιδάκις 1884: 40), άλλοι με το ρήμα *διαρρυθμίζω* (Βάλληνδας 1887: 62· Φιλήντας 1931: 25–26), και άλλοι με το ρήμα *διαρμώζω* (Πανταζίδης 1862: 129· Χατζιδάκις 1934: 162). Η πρόταση του *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.: λ. *διαρμίζω*) στηρίζεται στην αξιοποίηση ενός χωρίου από το *Λεξικό του Φωτίου*:

(4)	<i>διόρμησησ· κατασκεύασον, εὐτρέπισον</i>	Φώτ. Λεξ. Δ 652
-----	--	-----------------

το οποίο ως τώρα δεν είχε εντοπιστεί από την έρευνα, και το οποίο είναι διαφωτιστικό για την ετυμολογική προέλευση του ρήματος *διαρμίζω*.

Η μορφική σύμπτωση είναι σχεδόν πλήρης, και ικανοποιείται εντελώς και το σημασιολογικό κριτήριο (για το οποίο βλ. ενδεικτικά Μωυσιάδης 2011). Οπότε, κατά το *ΙΛΝΕ* το ρήμα *διαρμίζω* προέρχεται από το μεσαιωνικό ρήμα *διορμῶ*, το οποίο με τη σειρά του πρέπει να συνδεθεί με τη λέξη *αρμός*. Στην ποντιακή διάλεκτο μάλιστα απαντά και το απλό ρήμα *ορμίζω* ‘συγυρίζω, τακτοποιώ’. Το ποντιακό παράλληλο αναδεικνύει και ακόμα μία μεθοδολογική αρχή του *ΙΛΝΕ*, που είναι το ότι η ιστορία και ετυμολογία των λέξεων διαφωτίζονται μόνον με τη συγκριτική παν-διαλεκτική έρευνα, καθώς τα αποσπασματικά στοιχεία της μιας διαλέκτου συμπληρώνονται πολύ συχνά από τα δεδομένα μιας άλλης. Η λεξικογραφική (και γενικότερα η γλωσσολογική) μελέτη μιας μεμονωμένης διαλέκτου οιονεί «εν κενώ», χωρίς συγκριτική συνεξέταση των δεδομένων άλλων νεοελληνικών διαλέκτων, αναπόφευκτα οδηγεί σε παρερμηνείες, σφάλματα και ελλείψεις.

Αντίστοιχη περίπτωση πολύπλοκης ετυμολόγησης αποτελεί το διαλεκτικό ουσιαστικό *διάργος* ‘ακαλλιέργητη λωρίδα γης ως σύνορο χωραφιού’, για το οποίο έχουν επίσης προταθεί πολλές ετυμολογίες *ΙΛΝΕ* (1933 κ.εξ.: λ. *διάργος*). Ενδεικτικά, σύμφωνα με κάποιες ετυμολογικές προτάσεις η λέξη συνδέεται είτε με τη λέξη *αργός* (Αδαμόπουλος & Κατσάνης 1988: 86· Ντίνας 2005: 138) είτε με τη λέξη *αργός* (δηλαδή ‘αργός σε αργία, σε αγρανάπαυση’, Αλμπανούδης 2014: 236), είτε με τη λέξη *γύρος* (Δουγά-Παπαδοπούλου 1984: 218–219).

Τη λύση κατά το *ΙΛΝΕ* δίνει και πάλι ένα μη εντοπισμένο ως τώρα μεσαιωνικό χωρίο από τον βυζαντινό *Γεωργικό Νόμο*, το οποίο διασώζει μια χαμένη διαλεκτική παραλλαγή της λέξης *διώρυγα*:

(5)	[...] εἰς τὸν τῆς ἀμπέλου διώρυγον ἢ τοῦ κήπου τὸν φραγμόν	Νόμ. Γεωργ. 116.50 κριτ. υπόμ. bju
-----	--	------------------------------------

Ο αρσενικός τύπος *διώρυγος* του παραπάνω χωρίου έχει ακριβώς την ίδια σημασία με τη σύγχρονη διαλεκτική λέξη, δηλαδή ‘όριο μεταξύ αμπελιών’.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παραπάνω συζήτηση αποτέλεσε μια συντομευμένη παρουσίαση των βασικών μεθοδολογικών λεξικογραφικών αρχών του *ΙΛΝΕ*, βάσει απτών παραδειγμάτων. Από όσα παρουσιάστηκαν, γίνεται σαφές ότι η αποτελεσματική συγχρονική και διαχρονική εξέταση κάθε λήμματος απαιτεί εξαντλητική εξέταση των πρωτογενών δεδομένων, η οποία διευκολύνεται σημαντικά από την ψηφιακή τεχνολογία (σώματα κειμένων, ψηφιοποίηση αρχειακών και λογοτεχνικών κειμένων).

Αντιστοίχως, το *ΙΛΝΕ* φιλοδοξώντας και αυτό να συμβάλει ενεργητικά στην προώθηση της ηλεκτρονικής λεξικογραφίας, προέβη σε μια σημαντική διεθνή συνεργασία: η Ακαδημία Αθηνών πραγματοποίησε την ηλεκτρονική δημοσίευση του *ΙΛΝΕ* μέσω του πιο σημαντικού διεθνούς ηλεκτρονικού κόμβου για την ελληνική γλώσσα, του *Thesaurus Linguae Graecae* του Πανεπιστημίου Ιρβίν (βλ. τον ιστότοπο <https://stephanus.tlg.uci.edu/ilne>), στον οποίο το *ΙΛΝΕ* προσφέρεται με το ίδιο φορμάτ που παρέχονται τα μεγάλα λεξικά *Liddell-Scott* (LSJ 1996) και *Lexikon zur byzantinischen Graezitaet* (LBG 1994–2017).

Παράλληλα, η λεξικογραφική εργασία του *ΙΛΝΕ* συνεχίζεται με εντατικούς ρυθμούς, καθώς σύντομα ολοκληρώνεται η επεξεργασία του τόμου 7β (δογιάζω-δώχω) και έχει ήδη ξεκινήσει η προετοιμασία του τόμου 7β. To be continued...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμόπουλος & Κατσάνης 1988: Δ. Αδαμόπουλος, Ν. Κατσάνης, *Μακεδονικά χωρατά και μασάλια*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Αλμπανούδης 2014: Π. Ι. Αλμπανούδης, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Μοναστηριωτών (περιοχής Καθακλί) Ανατολικής Ρωμυλίας*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Βάλληνδας 1887: Α. Βάλληνδας, *Πάρεργα. Φιλολογικά πονημάτια*, τόμ. Α. Έρμούπολις.
- Bassea-Bezantakou & Manollessou 2013: Ch. Bassea-Bezantakou, Io Manollessou, *The Historical Dictionary of Modern Greek: dialectological issues. Dialectologia, Special issue, IV*, 25–48.
- Chionides 1955: H. Chionides, *A English-Greek Lexicon of Technical Terms*. Athens: Longman.
- Δουγά-Παπαδοπούλου 1984: Ε. Δουγά-Παπαδοπούλου, Έτυμολογικά της περιοχής Πιερίας. *Μακεδονικά*, 24, 217–232.
- Επιτομή Δημητράκου 1970: Δ. Δημητράκος (επιμ.), Έκσυγχρονισμένον «1970». Νέον λεξικόν ὀρθογραφικόν καὶ ἐρμηνευτικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης [...] Έπιτομή τοῦ Μεγάλου 9τόμου Λεξικοῦ [...], ἀναθεώρησις, συμπλήρωσις καὶ διόρθωσις ὑπὸ Θ. Τζαννετάτου. Ἀθήναι: Γιοβάνης.
- ΙΛΝΕ* 1933 κ.εξ.: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων (1-7Α τόμ.) (α-δόγη). Ἀθήνα.
- Jannarakis 1883: Α. Jannarakis, *Deutsch-neugriechisches Handwörterbuch*. Hannover.
- Κατσούδα 2007: Γ. Κατσούδα, *Ρηματικοί μεταπλασμοί: μεταδομήσεις ενεστωτικού και αοριστικού θέματος*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπλόου.
- Κατσούδα 2016: Γ. Κατσούδα, Ο νέος τόμος του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών: συγχρονικές προοπτικές. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 36, 151–160.

- Κουμανούδης 1900: Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό τῶν λογίων πλασθεισῶν, ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τόμ Β. Ἀθῆναι.
- ΛΚΝ 1998: Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Λεξικό της Κοινῆς Νεοελληνικῆς*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- LBG 1994–2017: E. Trapp (ed.), *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- LSJ 1996: H.G. Liddell, R. Scott (eds.), *A Greek-English Lexicon, revised and augmented by Sir H.S. Jones*. Oxford: Clarendon Press.
- Μανωλέσσου 2016: Ι. Μανωλέσσου, Ο νέος τόμος του Ιστορικού λεξικού της νέας ελληνικῆς της Ακαδημίας Αθηνῶν: διαχρονικές προοπτικές. *Μελέτες για την Ελληνική Γλῶσσα*, 36, 239–349.
- Μωυσιάδης 2011: Θ. Μωυσιάδης, Ιεράρχηση κριτηρίων στην ετυμολογική έρευνα. *Γλωσσολογία*, 19, 45–55.
- Manolessou & Katsouda 2021: Ι. Manolessou, G. Katsouda, The making of the Historical Dictionary of Modern Greek: Problems and solutions in the domain of historical and dialectal lexicography. In Hans Van de Velde & Fredric Dolezal (eds.), *Broadening Perspectives in the History of Dictionaries and Word Studies* (pp. 223–247). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Νέος Κανονισμός Συντάξεως 2012: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Κανονισμός Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς* [Λεξικογραφικὸν Δελτίον, Παράρτημα 6]. Ἀθήνα.
- Ντίνας 2005: Κ. Δ. Ντίνας, *Το γλωσσικὸ ἰδίωμα της Κοζάνης*. Κοζάνη: Ἰνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης.
- OED 1884–1933, 1972–1989: *Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Πανταζίδης 1862: Ι. Πανταζίδης, Λέξεις Μακεδονικαί. *Φιλίστωρ*, 3, 118–135.
- Reichmann 2012: O. Reichmann, *Historische Lexikographie. Ideen, Verwirklichungen, Reflexionen an Beispielen des Deutschen, Niederlandischen und Englischen*. Berlin: De Gruyter.
- Σαραντάκος 2009: Ν. Σαραντάκος, *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Σετάτος 1969: Μ. Σετάτος, *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικῶν λέξεων της κοινῆς Νεοελληνικῆς*. Θεσσαλονίκη.
- TLFi: *Trésor de la Langue Française informatisé*. ATILF-CNRS & Université de Lorraine [Online], [<http://www.atilf.fr/tlfi>].
- Φιλήντας 1931: Μ. Φιλήντας, Διαρμίζω. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, χρονιά δεύτερη, 25–27.
- Χαραλαμπάκης 2017: Χρ. Χαραλαμπάκης, Οι ετυμολογικές προτάσεις του Χρηστικού Λεξικού της Νεοελληνικῆς Γλῶσσας της Ακαδημίας Αθηνῶν. Στο Χρ. Τζίτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική ετυμολογία* (σσ. 260–293). Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.

Χατζιδάκις 1884: Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Μελέτη ἐπὶ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἢ βάσανος τοῦ ἐλέγχου τοῦ ψευδαττικισμοῦ*. Ἀθήναι: τυπογρ. Κορομηλᾶ.

Χατζιδάκις 1934: Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι Α΄*. Ἀθήναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

ΧΛΝΓ 2014: Ἀκαδημία Αθηνῶν, *Χρηστικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

Πρωτογενεῖς πηγές

Νόμ. Γεωργ. = Νόμος Γεωργικός, I. Medvedev, Leningrad 1984.

Φώτ. Λεξ. = Φώτιος Πατριάρχης, Λεξικόν.

Λογοτεχνικές πηγές

Ἀθανασιάδ. Πανθ. Β = Τ. Ἀθανασιάδης, *Οἱ Πανθέοι, τόμοι Α΄-Γ΄*. Ἀθήνα: Ἑστία, 1967.

Πετσάλ. Ἑλλ. ὄρθρ. = Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *Ἑλληνικὸς ὄρθρος*. Τὸ χρονικὸ τοῦ μεγάλου σηκωμοῦ, τόμοι Α΄-Γ΄. Ἀθήνα: Ἑστία, χ.χ.

Ψαθ. Θέμ. κέφ. = Δ. Ψαθᾶς, *Ἡ Θέμις ἔχει κέφια*. Ἀθήνα: Μαρία Ψαθᾶ 1997.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

ΕΘΕΓ: Εθνικὸς Θησαυρὸς Ἑλληνικῆς Γλώσσας [Online], [<https://hnc.ilsp.gr/>].

Corpus of Modern Greek (Ηλεκτρονικὸ Σῶμα Κειμένων Ἑλληνικῆς γλώσσας) [Online], [http://web-corpora.net/GreekCorpus/search/?interface_language=el].

ΠΟΘΕΓ: Πολιτιστικὸς Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας [Online], [<http://www.potheg.gr/intro.aspx>].

TLG: *Thesaurus Linguae Graecae* [Online], [www.tlg.uci.edu].

Online version of the Historical Dictionary of Modern Greek (ILNE) - *Thesaurus Linguae Graecae* [Online], [<https://stephanus.tlg.uci.edu/ilne>].

Io Manolessou
Academy of Athens

Georgia Katsouda
Academy of Athens

**TO BE CONTINUED...: THE RECENT PUBLICATION OF THE VOLUME 7a
OF THE HISTORICAL DICTIONARY OF MODERN GREEK**

Summary

On the occasion of the recent publication of volume 7a of the *Historical Dictionary of Modern Greek, both of the standard and the dialects* (ILNE 1933-) of the Academy of Athens, but also based on data from the forthcoming volume 7b, the present paper discussed a number of theoretical, methodological and practical issues concerning the compilation process. The new volume of the ILNE is part of a broader effort of restarting and updating the largest lexicographical project in Greece. The two volumes under discussion contain ca. 4.000 entries, and complete the processing of the letter Δ (delta). The issues discussed include as: a) the major theoretical and practical issue of lemmatization in the case of dialectal entries which may or may not also be present in the standard language with a different form and meaning (e.g. δίκτυο-δίχτυ 'network'-'fishing net', διώκω-διώχνω 'hunt'-'send away', δουλεία-δουλειά 'slavery'-'work') b) the dating of the first appearance of words, forms and meanings according to the principles of international historical lexicography and the function of the ILNE as the linguistic "registry" of Modern Greek (e.g. the first appearance of neologisms such as διαστημόπλοιο 'spaceship', δισκοθήκη 'record collection', διφθερίτιδα 'diphtheria', δισεκατομμύριο 'billion') c) the great importance of primary research (both in synchronic and diachronic sources), especially for the etymology of standard and dialectal words (e.g. διαρμίζω 'tidy up', διμικατόνι 'a kind of fabric', διοξείδιο 'dioxide') and d) the necessary gradual transition to the use of new digital technologies in historical and dialectal lexicography (corpora, archive digitization, web-as-corpus etc.)

The aim is to illustrate that the above issues may be successfully handled if a concrete and detailed methodology has been developed and consistently applied, and when current international lexicographical practice of corresponding major lexicographic projects had been taken into consideration.

Keywords: Dialectology, Etymology, Historical Dictionary, Historical lexicography.